

I. ULUSLARARASI GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE
TRABZON'DA DİNİ HAYAT SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER KİTABI

II. CİLT

TRABZON BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

Yayın No: 112

**I. ULUSLARARASI
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TRABZON'DA
DİNİ HAYAT SEMPOZYUMU**

Editörler

Yrd. Doç. Dr. Şenol SAYLAN

Yrd. Doç. Dr. Betül SAYLAN

Editör Yardımcıları

Arş. Gör. Ayşegül TOPALOĞLU

Arş. Gör. Halil TEMİZTÜRK

Arş. Gör. Mahmut DİLBAZ

Arş. Gör. Semra ÇİNEMRE

Arş. Gör. Zöhre ÇAKIL

Tasarım

İbrahim Cihan

Baskı
İstanbul - Kasım 2016
Değişim Yayınları
Sertifika no: 34289

Yayın Kodu- ISBN

978-605-4925-93-3

TANZİMAT SONRASI TRABZON'DAKİ GAYRİMÜSLİMLERİN DİNİ HAREKETLİLİKLERİ VE ÇATIŞMALARI

Ahmet TÜRKAN *

Giriş

3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane'de ilan edilen Hatt-ı Şerif ile Osmanlı'da "Tanzimat" diye adlandırılan yeni bir döneme girilmiştir. Din, mezhep ve ırk gözetmeksizin tüm tebaanın kanun önünde eşitliğinin vurgulandığı bu yeni düzenlemeler, Batılı devletler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.¹ Tanzimat'ın getirdiği reformlar, Osmanlı Devleti içerisinde de geniş yankı uyandırmış ve Osmanlı'nın her bir unsuru kendi açısından Tanzimat'ı yorumlamışlardır.² Tanzimat'ın getirdiği vergi reformlarına karşı Niş ve Vidin gibi Rumeli'de bulunan bölgelerde isyanlar çıkmıştır.³ Tebaanın eşitliği ilkesine karşı Mekke şerifinden de tepkiler gelmiş ve Tanzimat bürakrasisi küfürle itham edilmiştir. Trablusşam'da da tebaanın eşitliği ilkesi doğrultusunda taşınan bir cenaze dolayısıyla tartışma yaşanmıştır.⁴ Tanzimat'ın getirdiği reformlardan endişe duyan diğer bir kesim ise, Hıristiyanların ruhani önderleridir. Ruhani önderler, özellikle Osmanlı tarafından kendilerine verilmiş olan hakları kaybetmekten endişe etmişlerdir.⁵

Tanzimat reformlarının bir sonucu olarak bir mezhepten başka bir mezhebe geçme dürtüsünde de artma meydana gelmiştir. Bu dürtüler çoğunlukla dinî olmaktan ziyade, kilise vergisinden kurtulmak, yabancı bir devletin himayesinden yararlanmak ve siyasî bir konum sağlamak gibi dünyevî sebeplerdi. Bir süreden beridir Rum ve Ermeniler, Protestan ve Katolikler misyonerlerin cemaat mensuplarına yönelik faaliyetlerine karşı büyük mücadeleler vermekteydiler.⁶ Hatta bu amaçla patriklerin istekleri doğrultusunda hükümet tarafından, 1834 yılında mezhep değiştirme yasağı getirilmişti.⁷ Ancak Tanzimat reformlarının etkisi ve İngiltere ve Fransa'nın yaptığı baskılar sonucunda mezhep değiştirme yasağı, 1844 yılında

* Yrd. Doç. Dr. Dumlupınar Üniversitesi, ahmet.turkan@dpu.edu.tr

1 A. D. Novıçev, "1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları", çev. Darhan Hıdralı, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012), s. 356-357.

2 Salahi R. Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), s. 344.

3 Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012), s. 187-193.

4 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Alkım Yayınları, 2006), s. 92-93.

5 Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", s. 344.

6 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev. Osman Akinhay, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 1997), s. 124-125.

7 Ahmet Türkan, "Tanzimat'tan Sonra (1839) Kütahya'daki Hıristiyanların Dinî-İdari Durumları Ve Yaşadıkları Tartışmalı Meseleler, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (Kütahya Özel Sayısı), (2014), s. 111.

kaldırılmak zorunda kalındı. Bu durum yabancı misyonerlerin elini güçlendirirken, Rum ve Ermeni cemaatlerini ise daha da zor durumda bıraktı.⁸

Resmî olarak mezhep değiştirme yasağı kaldırılmış olmasına rağmen Osmanlı'nın birçok bölgesinde bu tartışmalar yine devam etti. Bu durum da kamu düzeni başta olmak üzere hükümeti birçok açıdan sıkıntıya soktu. Bu anlamda, mezhep değiştirmeye getirilen resmî serbestlikten dolayı bu kimselerle ilgili artık bir cezalandırma yoluna gidilmese de olumsuz tutum yine devam etti.⁹

Mezhep değiştirme konusundaki hükümetin bu olumsuz yaklaşımına karşın, Tanzimat devlet adamlarının kiliselerde reform yapılması yönünde bir çaba sarf ettikleri de bir gerçektir. Devlet adamlarına göre, kilise yönetimindeki ruhanilerin etkisi azaltılabilir ve cemaat üzerindeki denetimler arka plana itilebilirse Osmanlı kardeşliği temelinde bir birliktelik sağlanabilirdi. Ayrıca reformlarla birlikte Hıristiyanlar arasındaki mezhep çatışmaları da azalacağından bu durum Osmanlı'nın faydasına olan bir gelişme olacaktı.¹⁰ Çünkü bu türden olaylar sadece cemaat içi sorunlar olarak kalmıyor, ilgili mezhebin tarafını tutan devletlerin müdahalelerine de neden oluyordu. Nitekim Trabzon da dâhil birçok bölgede bulunan konsolosların da bu konuda çok aktif oldukları bir gerçektir.¹¹

XIX. yüzyılda Trabzon'daki Gayrimüslimlere bakıldığında, şehirde Rum ve Ermenilerin yoğun olduğu görülür. Yahudilerin şehirde bir varlıkları bulunmamaktadır.¹² Ayrıca Rumlar, sosyal ve ekonomik açıdan Ermenilere göre daha ileri seviyededirler.¹³ XIX. yüzyılın ilk yarısında Trabzon merkezde 30 bin civarında kişinin yaşadığı ve bunun da en az 25 bininin Müslüman olduğu zikredilmektedir.¹⁴ 1882-84 yıllarında yapılan nüfus sayımına göre Trabzon sancağında Müslümanlar nüfusun % 82.93'ünü, Rumlar % 12.56'sını, Ermeniler % 4.25'ini, Katolikler % 02,3'ünü, Protestanlar ise 0,0072'sini oluşturmaktaydı.¹⁵

Trabzon'daki Gayrimüslim cemaatlerin tartışmaları ile ilgili olarak, Ermeniler özelinde bir takım araştırmalar yapıldığı gözlemlenmektedir.¹⁶ Dolayısıyla bu çalışmada Ermenilerle ilgili konular daha özet olarak verilmiştir. Rumların kendi cemaatleri arasındaki tartışmalarla, cemaatleri dışında olan Ermeni ve Protestanlarla ilgili tartışmaları ise daha analitik olarak ele alınmış ve Osmanlı'nın genelindeki tartışmalarla karşılaştırılarak verilmiştir.

8 Ahmet Türkan, "İstanbul Ermenilerinin Dini, Toplumsal ve Kurumsal Problemleri: Mezarlıklar Sorunu (19. YY)", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 21, (2012), s. 32.

9 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR. MKT.), 33/5, 15 Cemâziyelâhîr 1266/28 Nisan 1850; Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları (A. MKT. UM.), 83/75, 16 Muharrem 1268/11 Kasım 1268; HR. MKT., 43/11, 21 Rebîülâhîr 1268/13 Şubat 1852; Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT.), 1576/65, 16 Zilhicce 1206/13 Ağustos 1889.

10 Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, s. 120-121.

11 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vâlâ Riyaseti (MVL.), 569/66, 11 Şaban 1274/27 Mart 1858; Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.), 283/55; HR. TO., 145/27; Meclis-i Mahsus İradeleri (İ. MMS.), 78/2277, Ayrıca bkz. Gülnihal Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), s. 69; A. Ünver Turgay, "Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", *Christians And Jews In The Ottoman Empire*, ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis, (London: Holmes&Meier Publishers, 1982), Vol. I, s. 297-303.

12 Murad Efendi, *Türkiye Manzaranları*, çev. Ali Sunata Kırım, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), s. 203-204.

13 Özgür Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bakış", *OTAM* (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), 21 (2007), s. 196.

14 Veysel Usta, Mehmet Okur, "Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme", *History Studies*, 1/1, (2009), s. 35

15 Ahmet Karaçavuş, "XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler 6-8 Kasım 1998*, (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1999), s. 439. Sabah gazetesinin 29 Rebîülâhîr 1293/24 Mayıs 1876 tarihinde verilen bir istatistiğine göre ise Trabzon'daki nüfusun otuz bini Müslüman, dokuz bini Rum, üç bini Ermeni, sekiz yüzü Katolik Ermeni, iki yüzü Protestan ve bin kadarının da muhtelif mezheplerden olduğu bilgisi yer almaktadır.

16 Abdullah Saydam, "Trabzon Şeriye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler Ve Mezhep Değiştirme Yasağı, *Tarih ve Toplum*, (2000), Özgür Yılmaz," XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bakış", *OTAM*, 21 (2007).

1) Ermenilerin Cemaat İçi Tartışmaları

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Ermeniler arasında özellikle Cizvit misyonerler tarafından yapılan misyon faaliyetleri sonucunda Katolik mezhebine katılımlar olmuştur.¹⁷ İstanbul Ermeni Patrikliği'nin karşı çıkışlarına rağmen bu süreç ilerleyen yıllarda da inişli çıkışlı devam etmiştir. Bu durum, Katolik mezhebine giren Ermenilerle Patrikhane arasında sert kavgalara, bazen de ağır cezalandırmalara neden olmuştur. Osmanlı Hükümeti de Katolik mezhebine girenlere karşı olumlu yaklaşmamış ancak çoğu zaman yabancı devletlerin müdahaleleri neticesinde hükümet tarafından pek fazla bir şey de yapılamamıştır.¹⁸

Katoliklerin 1830 yılında İstanbul Katolik Ermeni Patrikliği adı altında yeni bir kuruma sahip olmaları onlarda bir rahatlık meydana getirmişse de, yine de Kumkapı'daki Ermeni Patrikhanesi ile bir takım sıkıntılar devam etmiştir. Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin de isteğiyle 1834 yılında getirilmiş olan mezhep değiştirme yasağı Katolikleri yine zor durumda bırakmıştır. Mezhep değiştirme yasağına karşı en çok mukavemet edenlerden biri de Trabzon'daki Ermeniler olmuştur. Buradaki Ermenilerden kalabalık bir grup Katolik mezhebine geçince, gelişmelerden İstanbul Ermeni patriği rahatsız olmuş ve onları Katoliklikten çevirmek için birtakım çabalar içerisine girmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Katolik Ermeni patriği, Hariciye Nezaretine bir arzuhâl takdim etmiştir. Patrik arzuhâlinde, Trabzon ve kazalarında Ermenilikten Katolik mezhebine geçen kişilere karşı rencide edici davranışlarda bulunulduğundan bahsedip bunun engellenmesini istemiştir. Katolik patriğinin bu şikâyetleri karşısında Ermeni patriği de hükümete verdiği yazısında özet olarak, nüfus tahririnde doğacak sıkıntılardan, devletin mülkî nizamına gelecek zararlardan bahsetmiş ve bununla birlikte dinî açıdan birtakım sorunların da doğabileceğine değinmiştir. Patrik buna gerekçe olarak da, mezhepçe terbiye edilmeleri gerekenlerin bu cezadan kurtulmak için Katolik mezhebine geçtiğini dile getirmiştir. Hariciye Nezareti, bu şikâyetler üzerine iki tarafın patriklerine tebligat göndererek yasağa uyulması gerektiğini belirtmiş, ayrıca Trabzon eyaleti müşirinden de bu konunun takipçisi olması istenmiştir.¹⁹

1844 yılında mezhep değiştirme yasağının kalkmasıyla birlikte Katoliklerin Trabzon'da bir rahatlama yaşadıkları söylene de, mezhep mücadeleleri yine eksik olmamıştır.²⁰ Katolik misyonerlerin Doğu Hıristiyanları içerisindeki misyon faaliyetlerinde en çok etkiledikleri grup ise Ermeniler olmuştur. Çünkü Ermeniler uzun zamandır cemaat içi tartışmaların en çok görüldüğü bir millettir. Hatta bu durum ana kilise olarak da tabir edilen İstanbul Ermeni Patrikliği'nin bünyesinden ayrılan cemaatlerin daha sonra kendi aralarında da bir ayrılma yaşamasıyla sonlanabiliyordu. Nitekim 1830'da İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin bünyesinden ayrılan Katolik Ermeniler, çok zaman geçmeden kendi aralarında büyük problemler yaşamışlardır. Dört gruba ayrılan Katolik Ermenilerden, özellikle Mihitaristler ile Propaganda mensubu olanlar arasında şiddetli tartışmalar yaşanmıştır.²¹ 1847 yılında papanın politikalarını ön plana çıkaran Katolik piskoposlardan birinin Trabzon'a atanması, problemin ilk kıvılcımını oluşturmuştur.²² Bu problemin zirveye çıktığı dönem ise, 1871 yılına denk gelmektedir. Osmanlı genelindeki papa yanlısı ve papa karşıtı gibi gruplaşmalara neden olan Katolik Ermeniler arasındaki bu ihtilaf, Trabzon'da bir cenaze meselesi yüzünden ortaya çıkmış ve olaylar şehir

17 Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012), s. 546.

18 Charles A. Frazee, *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, çev. Cemile Erdek, (İstanbul: Küre Yayınları, 2009), s. 224.

19 BOA, Cevdet Adliye (C. ADL.), 13/844, 28 Zilkade 1257/11 Ocak 1842.

20 *Anabasisten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon*, haz. Veysel Usta, (Trabzon: Serander Yayınları, 1999), s. 139.

21 Ahmet Türkan, "İstanbul'daki Katolik Ermeni Gruplarının Problemleri ve Papalığın Müdahaleleri (19. yy.)", *History Studies*, 4/2 (2012), s. 326.

22 Taksim Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet tasnifi, no. 1591, s. 33.

asayişini tehdit eder noktaya varmıştır. Papa karşıtı olan Katoliklerden biri ölünce, Trabzon Katolik Ermeni piskoposu “*Bu kişi artık Katolik değildir.*” iddiasıyla cenazeyi kaldırmak istememiştir. Ortada kalan cenaze nedeniyle iki grup arasında büyük arbede yaşanmış ve fiilî kavgaya dönüşmüştür.²³ Tartışmaların uzamasına neden olan olay ise, Trabzon’daki Katolik kilisesinin nasıl paylaşılacağıdır. Trabzon’da tek Katolik Ermeni Kilisesi mevcut olup bunun yönetimi de papa taraftarlarının elinde olduğundan Trabzon’daki yöneticiler kilisenin paylaşımında bir hayli zorlanmışlardır. Hatta Vali Ali Bey olaylar çözülünceye kadar belli bir süre kiliseyi kilitlettirmiş ve anahtarını valilikte saklamıştır.²⁴

İstanbul Ermeni Patrikliği’nin problem yaşadığı diğer bir grup ise Protestanlardır. Osmanlı topraklarına Protestan misyonerler Katoliklere göre daha geç bir tarihte, XIX. yüzyılda gelmiştir. Dolayısıyla Protestanlaşma da bu yüzyılın başlarından itibaren gerçekleşmiştir.²⁵ Osmanlı topraklarının geneli düşünüldüğünde Katolik Ermenilerin sayısının Protestanlara göre oldukça fazla olduğu görülür. Bunda biraz da Katolik misyonunun daha erken dönemde başlamasının etkili olduğu söylenebilir. Ancak Katoliklerin hamisi rolündeki Fransa’nın tüm Osmanlı vilayetlerinde 500 okuluna karşılık, Protestanların hamisi gözükken Amerika’nın 675 ve İngiltere’nin de 178 okulu olduğu göz önünde bulundurulduğunda Protestanların nitelik anlamında azımsanmayacak bir etkisinin de bulunduğu bir gerçektir.²⁶

Katoliklerde olduğu gibi Protestan olan Ermenilere de İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından tepki gösterilmiştir.²⁷ Osmanlı Devleti’nin birçok bölgesindeki bu tepkiler, Trabzon’da da görülmüştür. Bu tür tartışmalarda İstanbul Ermeni Patrikhanesi kadar Osmanlı Devleti de Protestan misyonerlere karşı mesafeli davranmıştır. Örneğin, Trabzon’daki Amerikalı Protestan papazların Ermeni milletinden bazılarını kendi ayinlerine çekmeye çalışması Osmanlı Devleti tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu durum Hariciye Nezaretinde müzakere edilmiş ve İstanbul’daki Amerika maslahatgüzarına da durum bildirilmiştir. Ancak Protestan papazların faaliyetlerini sürdürmesi ve Trabzon’u terk etmemeleri girişimleri başarısız kılmıştır. Bu defa Ermeni çocuklarının Protestan misyonerlerden ders almamaları yoluna gidilmişse de misyonerlerin Ermeni çocuklarına maddi destek sağlamaları işi daha da zorlaştırmıştır. Osmanlı Devleti için, misyonerlerin Ermeni çocuklarını okutup onları kendi dinî usullerinden vazgeçirmeleri kabul edilebilir bir durum değildi. Dolayısıyla gelinen süreçle ilgili olarak hükümet tarafından Amerikan maslahatgüzarına, misyonerlerin yaptıkları davranışların Ermeni milletinin mezhep kurallarına aykırı davranışlar olduğu tekrar vurgulanmıştır. Konuyla ilgili hükümet, İstanbul Ermeni Patrikhanesi ile irtibata geçmişse de olumlu bir netice alınamamıştır.²⁸

Trabzon’da sadece yabancılar değil, yerli Ermenilerden Protestan olanların faaliyetleri de sıkıntı oluşturmuştur. Örneğin, Trabzonlu berber Mağdis, Ermenileri sadece Protestanlığa çevirmekle kalmamış, daha da ileri giderek onların mezhebiyle alay da etmiştir. Bardağı taşırın olay ise, bakımını üstlendiği bir Ermeni kızını Protestanlığa çevirmek için papazların evine götürürken yaşanan hadisedir. Kızın akrabaları Gavur Meydanı denilen yerde giderlerken kızı almaya çalışmışlar, ancak Mağdis ise açıkça “Onu papazların hanesine götüreceğim.” diye ısrar etmiş ve aralarında hayli bir tartışma yaşanmıştır. Tartışma daha sonra fiilî kavgaya dönüşmüştür.

23 *Diyoben Dergisi*, 12 Rebiülâhîr 1288/1 Temmuz 1871.

24 BOA, Hariciye Nezareti Siyasî (HR. SYS.), 1782/4, 27 Zilkade 1288/7 Şubat 1872.

25 H.G.O. Dwight, *Christianity In Turkey -A Narrative In The Protestant Reformation In The Armenian Church-*, (London: James Nisbet And Co., 1854), s. 22-32; James L. Barton, *Amerikan Misyoner Heyeti Sekreterinin Hatıraları Türkiyede Gündoğumu*, çev. Zekeriya Başkal, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010), s. 96-107.

26 Davison, “Osmanlı Türkiye’sinde Batılı Eğitim”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Mehmet Seyitdanlıoğlu, ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012), s. 669; Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, s. 128.

27 Mehmet Alparslan Küçük, *Türkiye Protestan Ermenileri*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2009), s. 112-117.

28 BOA, Cevdet Hariciye (C. HR.), 83/4111, 2 Cemâziyelevvel 1260/20 Mayıs 1844; C. HR., 100/4959, 29 Cemâziyelevvel 1260/7 Haziran 1844.

Yaşanan problem, Trabzon'daki yerel yöneticileri de endişelendirmiştir. Çünkü yöneticilere göre, şehirde yaşayan Ermeniler mutaassıp bir yapıda olduklarından onlar tarafından büyük bir ihtilal çıkarılmasından endişe edilmekteydi. Dolayısıyla bu tür kaygıların önüne geçmek için ivedilikle gereken önlemler alınmış ve olayda adı geçenler mahkemeye sevk edilmişlerdir. Sonuçta olayın merkezinde gözükken Berber Mağdis tutuklanmış ve hapse atılmıştır. Trabzon'daki yetkililerin değerlendirmelerine göre, cemaatler arasındaki tartışmaların sürmesi, doğal olarak devletin menfaatlerine de zarar verecek gelişmelerdir. Dolayısıyla Mağdis'in Trabzon'dan ayrılıp İstanbul'a gitmesinin uygun olacağı belirtilmiştir.²⁹

Trabzon'da Protestan Ermenilerle, Ortodoks Ermeniler arasında yaşanan diğer bir problem de mezarlık sorunudur. Ermenilerle birlikte Müslümanların da karşı çıktığı Protestan mezarlığı meselesine Amerikan elçiliği de dahil olmuştur. Mezarlık tahsis edilip edilmeme konusunda, Trabzon'daki yöneticilerde de bir kafa karışıklığı olduğu anlaşılmaktadır.³⁰ Ancak konu hükümete yansıdığına, geniş bir değerlendirmede bulunulmuş ve Trabzon Müşiri Bekir Rüstem Paşa'ya yazılan yazıyla, Osmanlı tebaasından olan hiçbir kimsenin ızdıraba düşürülmesi kabul edilemeyeceğinden Trabzon'daki Protestanların ölümlerini defnetmek için satın almış oldukları araziye müdahalede bulunulmaması ve etrafına duvar çektirilmesine dair emir verilmiştir.³¹

Osmanlı Hükümeti, izlediği politikanın gereği olarak, Trabzon'daki Ermenilerin bölünmemesi için çaba sarf etmiş ve Protestanlara karşı mesafeli bir duruş³² sergilemiş olsa da Protestan Ermenilerin kurumsal yapılaşmalarına izin vermiştir. Nitekim Trabzon'daki Protestan Milleti kocabaşısının ve Protestan vekilinin istekleri doğrultusunda küçük çocuklar için bir mektep inşa edilmesi istenildiğinde, konu hükümet tarafından görüşüldükten sonra, Meydan mahallesinde bulunan Halil Paşa Hamamı bitişiğindeki arsa üzerine Protestan mektep inşa edilmesi uygun bulunmuştur.³³

2) Protestan-Rum Tartışmaları

Protestan misyonerler Osmanlı topraklarına geldikten kısa süre sonra Ermenilerin dışında Rumlara yönelik de misyon faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu anlamda İstanbul'un Tarlabası, Yeniköy ve Büyükdere gibi semtlerinde Rumlara yönelik eğitim kurumları açmışlardır. Ancak sonuçta, bu faaliyetlerin çok başarılı olamadığı görülecek ve okullar kısa sürede kapanmak zorunda kalacaktır. Bu manada, Amerikan Board'ın sekreteri olan James Board'ın "Milliyetçilik duyguları Rumları güçlü bir şekilde bağlamıştı." sözü, başarısızlığı en iyi şekilde anlatan ifadedir.³⁴ Bunun yanında bir karşılaştırma yapılacak olunursa, Ermeni Patrikhanesi,

29 BOA, HR. MKT., 13 /18, 11 Şaban 1262/4 Ağustos 1846.

30 İstanbul'da bulunan Amerikan elçiliğinden Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda, Trabzon'daki Protestan Ermenilerin mezarlık meselesine şöyle değinilmiştir. Trabzon'da Protestan Ermenilerinden birinin küçük bir çocuğu vefat etmiş ve bu çocuğun daha önce satın alınmış olan yere defnedilmesi hususuna dair validen izin istenildiğinde, Trabzon valisi tarafından arzual doğrultusunda çocuğun defnine izin verilmiştir. Ayrıca cenazede uygunsuzluk olması endişesi ile de bir nefer kavas da tayin edilmiştir. Ancak daha sonra gelen şikâyetler üzerine ilgili mezarlığa çocuk defnine yasak getirilmiştir. Hatta on gün önce ruhsatla defnedilmiş olan çocuğun da diğer bir mezarlığa defnedilmesi istenmiştir. Elçilikten gelen yazının sonunda Protestanların tasarruflarında bulunan mezarlık konusunda yardımcı olunması noktasında gereğinin yapılmasına dair Hariciye Nezaretinden ricada bulunulmaktadır. bkz. BOA, HR. TO., 145/27, 21 Aralık 1847.

31 BOA, Babıali Sadaret Mühimme Kalemi, (A. DVN. MHM.), 8/60, 29 Receb 1266/10 Haziran 1850.

32 Hükümet tarafından Trabzon'un kaza ve köylerinde kitap dağıtarak misyonerlik yapan Protestan kitapçılarına izin verilmemesi noktasında Trabzon'daki yöneticiler birçok kez uyarılmıştır. BOA, DH. MKT., 1857/37, 3 Muharrem 1309/9 Ağustos 1891; DH. MKT., 1873/33, 26 Safer 1309/1 Ekim 1891; Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT.), 131/79, 5 Rebülevvel 1309/9 Ekim 1891; (Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu) DH.TMIK.M., 133/33, 11 Receb 1320/14 Ekim 1902.

33 BOA, İrade Hariciye (İ. HR.), 200/11396, 7 Zilhicce 1279/26 Mayıs 1863; C. ADL., 32/1894, 16 Rebülâhîr 1281/18 Eylül 1864; Cevdet Maarif (C. MF.), 84/4193, 29 Şaban 1281/27 Ocak 1865.

34 Ömer Turan, "Amerikan Misyonerlerinden E. Simith ve H. G. O. Dwigh'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, c. II, II. Kısım, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2005), s. 1098.

ilk başlarda Protestanlara büyük bir tepki vermezken, Rum Patriği tam tersine sert bir tutum sergilemiş ve cemaatinin Protestanların evlerde verdikleri vaazlara katılımını kati surette yasaklamıştır.³⁵

Osmanlı geneline bakıldığında, Ermeniler kadar olmasa da, Protestanlarla Rumların da zaman zaman misyon faaliyetleri nedeniyle tartışmalar yaşadığı ve bu tartışmaların daha sonra toplumsal bir hadiseye dönüştüğü görülmektedir. Örneğin, 1853 yılında Manisa Akhisar'da yaşayan Rumlar, oradaki Protestanlara karşı sözlü dinî hakaretlerde bulunmuşlar, hatta bununla da kalmayarak onların emlaklarına dahi saldırıda bulunarak tepkilerini şiddet boyutuna dönüştürmüşlerdir. Konu Protestan vekili kanalıyla Osmanlı Hükümeti'ne iletildiğinde hükümet tarafından; her sınıftan Osmanlı tebaasının rahat ve huzuru devletin adaletinin bir gereği olduğu vurgulanmış ve Rumların yağmalarının tahkik edilmesi ve olay gerçekten vuku bulmuş ise emlakların sahibine verilmesi emredilmiştir.³⁶

Protestanlaşan Rumlar arasında bazen din görevlilerinin bulunması, Rum cemaatinin tepkisini daha da arttırmıştır. Örneğin Bursa'nın Söğüt kasabasında yaşayan Papaz Konstanti'nin Bursa'da iken Protestan mezhebine katılması ve yakınlarının da bu mezhebe girmesine vesile olması, kasabadaki Rumların büyük tepkisini çekmiştir. Rumların iddialarına göre Konstanti, Protestan olmanın yanında Rum mezhebi aleyhinde propaganda da yapmaktaydı. Gelişmeleri değerlendiren hükümet, bir taraftan Rumlar tarafından yapılan eziyetin engellenmesi gerektiğini belirtirken, diğer taraftan ise Konstanti'nin Söğüt'e gitmemesine dair tembihlerde bulunmuştur.³⁷

Rumların Protestanlarla olan diğer bir tartışması da 1887 yılında İzmir'de meydana gelmiştir.³⁸ İzmir'in Rum ileri gelenlerinden Madam Savoni isimli bir kadının Protestan olması Rum cemaati içerisinde büyük rahatsızlık meydana getirmiş ve dolayısıyla bazı Rumlar, Protestan papazın evine ve mektebine musallat olmuşlardır.³⁹ Olayların büyümemesi için gerekli tedbirleri alan İzmir'deki resmî yetkililer, Paskalyanın da yakın olmasını göz önünde bulundurarak bir tabur askeri bölgeye sevk etmişlerdir.⁴⁰

Osmanlı coğrafyasında meydana gelen bu türden tartışmalar⁴¹ Trabzon özeline indirildiğinde, Trabzon merkezde de ufak tefek problemlerin meydana geldiği görülmektedir. Rum-Protestan tartışmaları, İstanbul'da iki yıl diplomatlık görevi yapmış olan Amerikalı Samuel Sulluan Cox'un (1824-1889) da dikkatini çekmiştir. Osmanlı coğrafyasındaki çeşitli Hıristiyan mezheplerinin durumundan bahseden Cox, anılarından anlaşıldığı kadarıyla iyi bir Protestan mezhebi savunucusudur. Cox, Protestan temelli olan Baptist, Campellciler, Prestiberyen ve Metodist gibi hareketlerin dağınık halde çalışma yapmalarını eleştirmektedir. Dolayısıyla

35 H.G.O Dwight, *Christianity in Turkey: The Protestant Reformation in The Armenian Church*, s. 45.

36 BOA, A. MKT. UM. 140/21, 3 Zilkade 1269/8 Ağustos 1853.

37 HR. MKT., 282/93, 25 Şaban 1275/30 Mart 1859; HR. MKT., 288/46, 15 Şevval 1275/18 Mayıs 1859; HR. MKT., 317/16, 10 Cemâziyelâhîr 1276/4 Ocak 1860; HR. MKT., 335/41, 29 Şevval 1276/20 Mayıs 1860.

38 BOA, HR. TO., 148/62.

39 BOA, Yıldız Sadaret Hususî Maruzat, (Y. A. HUS.), 201/9, 3 Receb 1304/28 Mart 1887.

40 BOA, Y. A. HUS., 201/9, 3 Receb 1304/28 Mart 1887; Y. A. HUS., 201/22, 6 Receb 1304/31 Mart 1887; DH. MKT., 1422/15, 28 Şaban 1304/22 Mayıs 1887.

41 Yukarıda zikredilen tartışmaların dışında Osmanlı coğrafyasının başka yerlerinde de benzer problemler meydana gelmiştir. Örneğin, İzmir'de Protestan olan Rumlardan Tüccar Savaoğlu Yani, Rum despotu kendisine iftira attığı iddiasıyla mahkemede yargılanmışlardır (BOA, HR. MKT., 145/96, 9 Ramazan 1272/14 Mayıs 1856). Bafra'daki Rum ahalisini Protestanlığa teşvik etmek amacıyla kitap dağıtan Nikola'nın bu hareketinin engellenmesi Dâhiliye Nezaretine emredilmiştir (BOA, DH. MKT., 1830/94, 20 Şaban 1308/31 Mart 1891). Yine Bafra'ya bağlı Alaçam nahiyesinde Rumlarla Protestan cemiyeti arasında tartışma yaşanmış ve alınan tedbirlerle olayın önü alınmıştır Bor'da Protestan mezhebine geçen Rumlar, kilise ve mektep inşa etmek için teşebbüslerde bulunmuşlardır. Rum Patrikliği, Protestanların bu teşebbüsünün ahaliyi Protestanlığa teşvik olarak algılanacağını belirterek gereken ruhsatın verilmemesini hükümetten rica etmişlerdir (BOA, DH. MKT., 2057/102, 15 Şaban 1310/4 Mart 1893). Yine aynı konu bu defa Burdur'da gündeme gelmiş ve Rum Patrikhanesi Burdur'da Protestan cemaatinin yapmak istedikleri mektep ve kilise ile ilgili ruhsatın verilmemesi için hükümetten ricada bulunmuştur (BOA, DH. MKT., 97/4, 15 Muharrem 1311/29 Temmuz 1893; DH. MKT., 173/17, 5 Receb 1311/12 Ocak 1894).

dinlerine Müslümanlardan daha fazla karşı çıkan Ermeni ve Rumların saldırılarına karşı bir birlik oluşturamamalarının esef verici bir durum olduğunu belirtmekte ve cümlelerini şöyle sürdürmektedir: "...özellikle Rum Ortodoks Kilisesi veya bu kilisenin piskoposları tarafından uygulanan bu baskılar, Hıristiyan savaşının tuhafliklarından biridir. Birçok bölgede, özellikle Trabzon civarında, Protestanlığa geçen Rumlardan piskoposluk haraçları toplamaya yönelik bir girişim vardır. İtiraz eden halk, ödemeyi reddedince hapse atılmaktadır. Bu durum, meclislerde tartışmaya yol açtı. Protestanlar şeytanın çocukları olmakla suçlandılar ve Yeni Ahit, apokrif olarak mahkûm edildi. Bu çekişmelerden, eski araştırma ruhu gelişti. İşte bu ruhtur ki, birçok Rum ve Ermeni'yi Protestan cemaate katmakla kalmıyor, aynı zamanda zeki Türklerin de dikkatini çekiyor. Protestan cemaatinin sayısında ne zaman bir artış olsa, sinsi sinsi hazırlanan bir komplonun söz konusu olduğunu Türk Hükümeti'ne ihbar edecek bir Ermeni çıkıyor. Ardından, önceden olduğu gibi komplocular evlerine gönderiliyor. Ardından mülk sahibi hapse atılıyor. Böylece bu baskıdan, eskiden olduğu gibi, Doğu'nun bu yeni Protestan haçlı seferine enerji veren güç doğuyor."⁴² Cox gibi Trabzon'da görev yapmış olan Fransız konsolosu da yazmış olduğu raporunda; Rumların Müslümanlarla iletişime geçmeyen bir ulus olduğunu ve Ermenilerle de çok sık görüşmediğine değinmektedir. Bu bencillikten dolayı başka inanç mensuplarının onlardan uzaklaştığına ve iletişimin yok olduğuna vurgu yapmaktadır.⁴³

Trabzon vilayetinin geneli olarak düşünüldüğünde, Protestan-Rum tartışmalarının nüfusla da doğru orantılı olarak, daha çok Ordu kazasında olduğu görülmektedir. Nitekim 1882-84 yıllarına ait nüfus verilerinde, Trabzon merkezde erkek ve kadın 92 kişi bulunurken, Ordu kazasında ise erkek kadın toplam 288 kişi yer almaktadır.⁴⁴

Ordu'da Rumlardan bir kısmının Protestan mezhebine girmesi, cemaatleri tarafından büyük tepki almıştı. Tepkiler, Protestanlaşan Rumların hükümetten dinlerini icra etmek için ibadet ve eğitim mekânı talebinde bulunmalarıyla daha da arttı. XIX. yüzyılın son çeyreğinde meydana gelen bu hadiseler, Trabzon ve Ordu'daki yetkililer bir tarafa, Babıali'yi de uzun müddet uğraştırmıştır. Olayın gelişim aşaması şöyle olmuştur. Ordu'da haylice bir sayı teşkil eden Protestanlar, ibadet mekânı noktasında sıkıntı yaşamaktaydılar. Konuyla ilgili olarak Osmanlı Devleti'ndeki tüm Protestan Ermenilerin vekili olan Agop Boyacıyan Efendi, hükümete verdiği yazısında, Ordu'daki Rum Protestan Cemaatinin Reisi Pandeli Efendi tarafından Protestan Ermenilerin ibadet etmeleri için bağışlanan hane için ruhsat verilmesini istemiştir.⁴⁵

Osmanlı Hükümeti'nin Ordu'da Rum Protestanlara resmî olarak ibadet yeri tahsis etme noktasında bir ikileme karşı karşıya kaldığı söylenebilir. Çünkü Protestanlar, daha önce mensup oldukları Rum cemaatini dinî anlamda incitmiyorlardı. Bununla birlikte, kendi kiliselerine yakın bir yerde ibadet için ev tahsis ediyorlar ve Osmanlı Hükümeti'nden de ruhsat talep ediyorlardı. Hükümet ise tebaadan olan bir milletin ibadet hakkının engellenmemesi kanaatiyle evde ibadet edilmesine izin vermeyi istemekle beraber, daha uzak bir yerde mekân bulunmasını da ivedilikle talep ediyordu. Çünkü ibadet etmek için bir mekân tahsis edilememesi durumu, "Hükümet, Protestanların mabedini kapatıyor ve ibadet hakkını engelliyor." türünden bir algı oluşturabilirdi. Nitekim bu anlamda Pandeli Efendi, Agop Boyacıyan'a çektiği telgrafında, yaşanan gelişmeleri özetlemiş ve iki yıldır ayinsiz ve tedrisatsız kaldıkları yönündeki şikâyetlerini dile getirmiştir.⁴⁶

42 Samuel Sullivan Cox, *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları 1885-1887*, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010), s. 302.

43 Özgür Yılmaz, "Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)", Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Trabzon: 2006), s. 67.

44 Ahmet Karaçavuş, "XIX. Yy'da Trabzon Nüfusu", *Trabzon Tarihi Sempozyumu 6-8 Kasım 1998*, (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1999), s. 439.

45 BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.), 79/90, 9 Şevval 1311/15 Nisan 1894.

46 BOA, Babıali Evrak Odası (BEO.), 79/90, 9 Şevval 1311/15 Nisan 1894.

Protestanların iddialarına karşılık, Ordu Rum milleti Umumî Vekili Serrahip Samuel ise, Hariciye Nezaretine gönderdiği telgrafının içeriğinde cemaatinin pozisyonunu ayrıntıları ile şöyle dile getirmiştir:

Fikr-i mahsûsa ile Protestan vaizi Pandeli Efendi'nin müstakillen münşâ hanesi vaiz hanesine tebdil etmek kurbünde olan Ortodoks kilise ve mektebimize mazarrat-ı mezhebiyeden dolayı meni mahzurdan salim başka mahal bulmaları iki senedir makâmât-ı aliyyece istida ve patrikhanemiz vasıtasıyla itirazdan mevzu bahs olan bilâ ferman hâne-i mezkûrda Protestanların muvakkaten icrâ-yı ayinlerine çocukların tedrisine ruhsat buyrulduğu emr-i telgraf kaymakamlıktan tarafımıza tebliğ olundu. Mucebince yarın icrâ-yı ayin edecekler maksad-ı mahzurdan salim mahal bulunmuş ise mumaileyh Pandeli'nin müsteciren mukim hanesinde icrâ-yı ayine mahzur olmadığı ancak müstakillen hanesine gelince gerçi karar-ı âliye karşı gelinmez fakat yüzlerce senelerden beri saye-i padişahide bu misüllü muarazadan salim olarak serbest bırakılmış vaiz bildiğimiz Ortodoks kilisemize ve hissiyat-ı mezhebiyemize muhil ve ahalice daima kıl u kâli mucib olacağından ahali iki mahalle kiliseler ve mektebi iki gündür kapatıp icbarlarıyla miftahlarını hasbe'l-vekâlet hükümete teslim edildi. Patrikhanemiz vasıtasıyla maruzat-ı telgrafiyemize netice buyrulunca yahut icabı halinde atabe-i ulyaya takdimi mutasavver istihânameyi umumiyemize değin merhameten karar-ı mezkûrun tehiri millet namına maruzdur.⁴⁷

Rahibin yazısı doğrultusunda Trabzon vilayetinden konu ile ilgili bilgi istenilmiştir. Hükümete vilayetten gönderilen yazıda ise şu hususların altı çizilmiştir: Ordu'da geçici olarak ayin yaptıkları evin açılışına karşı çıkmamaları için Rum papazı ve diğer ileri gelenlere gerekenler söylenmiştir. Ancak Protestanların ayin yapmaları için tahsis kılınmış olan evin kiliselerine yakın olması dolayısıyla, kendilerine zararları dokunduğunu ve dolayısıyla hükümete teslim ettikleri anahtarları almayacaklarını belirtmişlerdir. Ayrıca kadınlarla çocukların Protestanlara birkaç sene evvel yapmış oldukları uygunsuz muamele tekrar edecek olursa engellenmesine muktedir olamayacaklarını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla ön ayak olan ve ortalığı karıştıran birkaç kişi tutuklanmadığı müddetçe fesadın önüne geçilemeyecektir.⁴⁸

Hükümetle Trabzon'daki yetkililer arasındaki görüşmeler devam ederken, Rumlar, Pandeli'nin evine hücum ederek evi taşa tutmuşlardır. Bu arada yaşanan hadiseler, Protestan Ermeni Vekil Boyacıyan Efendi'ye Ordu'dan telgrafla bildirilmiştir. Gelişmeleri takip eden Osmanlı Hükümeti, iki cemaat arasında problemlerin daha fazla büyümemesi için Protestanlara ayrı bir yer bulunması gerektiğini belirtmiş ve konuyla ilgili olarak da Boyacıyan Efendi'ye gerekli tavsiyeler yapılmıştır.⁴⁹

Tartışmaların bertaraf edilmesi için hükümet tarafından verilen emirler doğrultusunda Ordu'daki Protestan Rum kilisesi ve mektebinin yapımına hız verilmiştir. Rumların oturduğu hanelerden uzak bir yere yapılan kilise dolayısıyla Ordu Rum metropolit vekili tarafından resmî yetkililere teşekkürde bulunulmuştur. Ancak daha sonra metropolit vekilinin kilisenin yapımıyla ilgili şikâyetle bulunması hükümet tarafından da tuhaf karşılanmıştır.⁵⁰ Hükümet ayrıca kilise yapımını o kadar önemsemiştir ki, kilise inşasına Rumların taarruzunu önlemek için daha dirayetli olduğuna kanaat getirilen Giresun Kaymakamı Nevzat Bey, Ordu'ya naklen tayin edilmiştir.⁵¹ İnşa sürecinde iken bile zaman zaman Rum cemaatinden Protestan kilisesine taarruzlarda bulunulmuşsa da hükümetin direktifleri doğrultusunda gereken önlemler alınarak kilisenin neticede yapımı gerçekleşmiştir.⁵²

3) Rumların Kendi Cemaat İçi Problemleri

XIX. yüzyıl, Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin oldukça zayıfladığı bir dönemdir. Rum Kilisesi, bir yandan Protestan ve Katolik misyonerlerle mücadele ederken, diğer yandan içeriden gelen ulusal kilise talepleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır.⁵³ Balkanlardaki Yunan ve Sırlar

47 BOA, BEO., 407/30474, 16 Zilkade 1311/21 Mayıs 1894.

48 BOA, BEO., 413/30948, 28 Zilkade 1311/2 Haziran 1894.

49 BOA, BEO., 414/31042, 1 Zilhicce 1311/5 Haziran 1894.

50 BOA, Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî (A.MKT. MHM.), 700/22, 23 Şaban 1312/19 Şubat 1895.

51 BOA, Şuray-ı Devlet (ŞD.), 2647/5, 22 Rebîülevvel 1313/12 Eylül 1895.

52 BOA, Yıldız Sadaret Resmî Maruzat (Y. A. RES.), 83/78; MV., 84/88; ŞD., 1856/2, 9 Zilkade 1321/27 Ocak 1904; Adliye ve Mezahib Nezareti (I. AZN.), 81/1326, 6 Şevval 132/ 1 Kasım 1908.

53 Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, s. 124.

arasında yükselen milliyetçilik anlayışı ve devletlerin birer birer Osmanlı'dan kopmaları, beraberinde kilise ayrılıklarını da getirmiştir. Nitekim Yunan Kilisesi 1850, Sırp Kilisesi 1879, Romanya Kilisesi 1885 ve Bulgar Kilisesi de 1945'te⁵⁴ bağımsız kiliseler olmuştur. Tanzimat'ın getirdiklerinin de önemli etkisinin olduğu bu süreç, Rum Patrikhanesi'nin Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoksların temsilciliği rolünü olumsuz yönde etkilemiştir.⁵⁵

Rum Kilisesi'nin başını ağrıtan diğer mesele ise, dinî ve idarî sayılabilecek cemaat içi çekişmelerdi. Kilise, bu türden sorunları aşmak için farklı yöntemler kullanıyor, hatta bazen karşı olduğu yeni kurumların belli bir zaman sonra taşıyıcısı olabiliyordu. XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Anadolu'da yoğun faaliyette bulunan Sillogos okullarına karşı Rum Kilisesi'nin takındığı birbirine zıt tutumlar bunun en bariz örneklerindendir.⁵⁶

Osmanlı coğrafyasında yaşayan Rumların cemaat içi tartışmalarına özet olarak birkaç örnek verilebilir. Bunlardan ilki, okul ve hastane gibi cemaate ait kurumlarda yaşanan tartışmalardır. Örneğin, 1880 yılında Kadıköy'deki Rum okulunda görev yapan hocalarla kilise meclisinde görevli azalar arasında tartışmalar yaşanmış ve hükümet konuyla ilgili bir takım önlemler almak zorunda kalmıştır.⁵⁷ Yine 1874 ve 1891 yıllarında İstanbul Balıklı Rum Hastanesi'nde meydana gelen suistimaller üzerine tartışmalar yaşanmış ve Rum ileri gelenlerinden oluşturulan komisyon tarafından gereken incelemeler yapılmıştır.⁵⁸

Rumların kendi cemaatleri arasında yaşadıkları diğer bir sorun ise, metropolit problemleridir. Metropolit problemi Ortodoks halkın Osmanlı'ya karşı bakışını da dolaylı yünden etkilemekteydi. Çünkü Rum metropolitleri özellikle taşralarda halktan fazla miktarda akçe almaktaydılar. Bunu da kendi menfaatleri için değil de, devlet için aldıklarını söylemekteydiler. Bu durum da doğal olarak halkın devlete karşı bakışında olumsuz bir algı oluşturmaktaydı.⁵⁹ Dolayısıyla Tanzimat reformlarının getirisi olarak düşünülen bir faydası da, Rum cemaati içerisinde yapılan yeni düzenlemelerle birlikte cemaatin idarî yapısı bir anlamda şeffaflaştırılmış olacak ve böylece devlete karşı olumsuz algı da ortadan kaldırılacaktı.⁶⁰

Osmanlı Arşiv Belgelerine ve o dönemde yayınlanmış olan gazetelere bakıldığında, metropolit tartışmalarının en yaygın problemlerden biri olduğu da söylenebilir. Örneğin, 1875 yılında Varna ahalisi, metropolitte yaşadıkları problem nedeniyle onun değiştirilmesine dair arzuhallerini Rum Patrikhanesi'ne göndermişlerdir.⁶¹ Siroz halkı da 1890 yılında patrikhaneye göndermiş oldukları yazıyla metropolitlerinin değiştirilmesine dair talepte bulunmuşlardır.⁶² Yine aynı şekilde Erkiri metropoliti aleyhine halk tarafından gelen şikâyet üzerine, metropolit görevinden alınarak başka yere memur yapılmıştır.⁶³ 1900 yılında ise, daha farklı bir netice ortaya çıkmış ve ahalinin Dışkat Rum metropolitinden şikâyeti üzerine metropolit görevinden

54 Hatt-ı Şerifin getirdiği avantajlardan yararlanan Bulgarlar, uzun uğraşlar sonunda 1870 yılında Eksarhlık adı altında Rum Patrikhanesi'nden ayrı bir dinî yapı oluşturmuşlardır. 1870 yılında Osmanlı tarafından tanınan bu dinî yapı, Rum Patrikhanesi tarafından ancak 1945 yılında tanınmıştır. bkz. Dimitrios Stamatopoulos, "Orthodox Ecumenicity And The Bulgarian Schism", *Études Balkaniques*, ed. Yura Konstantinova, (Sofia: Institut d'Études balkaniques & Centre de Thracologie, 2015), s. 76; Kemal Karpat, "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", *Christians And Jews In The Ottoman Empire*, ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis, (London: Holmes&Meier Publishers, 1982), Vol. I, s. 161.

55 Stamatopoulos, "Orthodox Ecumenicity And The Bulgarian Schism", s. 76; "From Millets to Minorities in the 19th-Century Ottoman Empire: an Ambiguous Modernization", *Citizenship in Historical Perspectives*, (Florence: Pisa University Press, 2006), s. 257.

56 Ahmet Türkan, *Osmanlı'da Kripto Hıristiyanlar*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012), s. 123.

57 BOA, Yıldız Zaptıye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ZB.), 1/63, 27 Şevval 1297/2 Ekim 1880.

58 Basiret gazetesi, 23 Receb 1291/5 Eylül 1874; Sabah gazetesi, 29 Şaban 1308/9 Nisan 1891.

59 Mehmed Selaheddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi*, (İstanbul: Âlem Matbaası, 1306/1888-1889).

60 Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, s. 121.

61 Şark gazetesi, 8 Zilhicce 1291/16 Ocak 1875.

62 Sabah gazetesi, 4 Rebiulâhir 1308/17 Kasım 1890.

63 Sabah gazetesi, 14 Şevval 1309/12 Mayıs 1892.

azledilmekle kalmamış, kurumsal bir yaptırım uygulanarak oradaki metropolitlik kurumu da lağvedilmiştir.⁶⁴

Osmanlı'nın geneliyle karşılaştırıldığında, Trabzonlu Rumların da benzer cemaat içi problemler yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu problemler, Trabzon'da görev yapmış olan konsolosların ve şehre ziyarette bulunan seyyahların raporlarında da dikkati çekmektedir. Örneğin, 1867 yılında bu şehirde görev yapmış olan Fransız konsolosu, yazmış olduğu raporunda Rumlarla ilgili olarak onların, kendi içine kapalı bir topluluk olduklarını, birbirlerine de pek değer vermediklerini dile getirmektedir. Konsolos raporundan yarım yüzyıl önce Trabzonlu Katolik Ermeni Bijiskyen, anılarında da Rumlardan şöyle bahsetmektedir:

... ayrıca birçok evde de hususi şapeller vardır. Söylendiğine göre, Rum ileri gelenleri birbirlerine dargın olduklarından, kiliseye gitmemek için evlerinde şapeller yaparlardı. Bu dargınlık bugün de aralarında mevcuttur.⁶⁵

Osmanlı'nın genel coğrafyasında bir sorun olan din adamlarının yerel halkla uyuşması probleminin Trabzon'da da yaşandığı görülür. Örneğin 1893 yılında *İstanbul'daki Rum gazetelerinde*,⁶⁶ Trabzon'daki metropolitin alakalı duyulan sıkıntıları *içeren bir yazı yayınlanmıştır. Aynı zamanda konuyla ilgili Rum Patrikhanesi'ne de benzer içerikli bir telgraf çekilmiştir. Hükümet, Galis isimli kişi tarafından çekilen telgrafın yerini araştırmış ve kısa süre içerisinde Trabzon'dan çekildiğini öğrenmiştir.*⁶⁷

Trabzon metropoliti hakkında yaşanan bu türden tartışmalar dolayısıyla metropolit, patrikhane tarafından görevinden alınmış ancak dedikodular yine bitmemiştir. Daha da ötesi Trabzon'daki Rumlar, eski metropolit yanlıları ve karşıtları olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Nitekim eski metropolit taraftarlarından oluşan 55 kişilik bir grup, Trabzon Rum okullarının⁶⁸ idare heyetlerinin durumunu ve yeni metropolitlerinden şikâyeti içeren yazıyı İstanbul'daki Rum gazetelerine göndermiştir. Sansür memuru tarafından olaya vakıf olduğunda, ivedilikle devletin ilgili kurumları bilgilendirilmiştir. Hükümete göre, ihtilafların önüne geçilememesi bir müddet sonra devletin asayiş ve düzenini tehlikeye atabilirdi. Çünkü Trabzon'daki Rum okullarının açılma tarihi yaklaşmış, ancak idare heyeti istifa ettiğinden tatilin uzama tehlikesi gündeme gelmiştir. Hükümete göre, patrikhane tarafından gerekli tedbirler alınmış olsa da, Rum cemaatinin bir kısmı ile Trabzon'daki okulun idare heyeti yeni metropoliti tanımadıklarından karışıklıkların yaşanma ihtimali hala vardı. İstanbul gazetelerinde sıklıkla bu türden haberlerin de yaygınlaşması nedeniyle Dâhiliye Nezaretinden, Adliye ve Mezahib Nezaretine gönderilen yazıda, patrikhaneye gerekli öğütlerin yapılması istenmiştir.⁶⁹

Gelişen süreçte hükümetin kaygıları gerçek çıkmış ve yaşanan ikilikler, cemaatin dinî ve hayır kurumlarına da yansımıştır. Eski metropolitin görevden alınmasını hazmedemeyen bir grup, sayısı 150'yi bulan çocuklarını Katolik Frerler okuluna göndermiştir. Trabzon'da Rumların

64 BOA, A. MKT. MHM., 677/31, 18 Zilhicce 1317/19 Nisan 1900.

65 *Anabasisten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon*, haz. Veysel Usta, (Trabzon: Serander Yayınları, 1999), s. 84.

66 Galis imzasıyla Neologos Konstantinopolis gazetesine gönderilen telgrafta metropolitin ilgili şu ifadelerle yer verilmiştir: "Bizim sevgili metropolitimizin ruhani evladı ağuşundan iftirakı ki bazı zaman sebebiyledir. Ve mumailehy metropolitin patrikhanede tevki ki kezalik müfteriyattan ve murahaslar ve piskoposluk heyet-i resmîyelerinin izahatı itibara alınmamasından neşet etmiştir. Hıristiyanların haklı olan hiddet ve şikâyetini derece-i nihayeye iş'âr eylemiştir. Bu hal bundan ziyade imtidat edecek olur ise devası na-kabil netayici mucib olacaktır." bkz. BOA, DH. MKT., 8/46, 22 Ramazan 1310/9 Nisan 1893.

67 BOA, DH. MKT., 8/46, 22 Ramazan 1310/9 Nisan 1893; HR. TO., 537/91, 2 Ekim 1893.

68 XX. Yüzyılın başlarında Trabzon'da Metropolitliğin himayesinde dört adet rüştiye tarzında okulun bulunduğu Maarif Salnamelerinden anlaşılmaktadır. Ünal Taşkın, "1317 (1899-1900) Maarif Salnamesine Göre Trabzon Vilayeti'nde Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/7 (2009), s. 258; Mehmet Emin Yolalıcı, "Maarif Salnamelerine Göre Trabzon Vilayetinde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *OTAM*, 5 (1994), s. 454.

69 BOA, DH. MKT., 124/8, 18 Safer 1311/31 Ağustos 1893.

kendilerine ait olan okulunda 820 öğrencisi olduğu düşünülürken⁷⁰ bu rakam azımsanacak bir miktar değildir. Muhalif olan Rumların buradaki amacı, kendi çocuklarını milletlerinin okuluna göndermeyerek okullarının idarî yapısını zor durumda bırakmak ve yaşanacak zorunlu değişikliklerle birlikte mektep sandığını ele geçirmektir. Yeni bir okul yapmak hem maddi açıdan külfetli hem de padişah fermanını zorunlu kıldığından Frerler mektebinde kendilerine ait bir sınıf tahsis edilmesi muhaliflere daha cazip gelmişti. Muhalif olan bu grup, ayrıca Rusya'daki Rumlardan da yardım toplamıştı. Ancak bu durum İstanbul'daki patrikhaneyi rahatsız etmiş ve metropolitten Frerler okuluna müracaat ederek Rum çocukların oradan alınması istenmiştir. Konu, Osmanlı Hükümeti'ne intikal ettiğinde, patrikhanenin de şikâyetleri göz önüne alınarak maarif memurlarının neler yapabileceği noktasındaki ihtimaller gündeme getirilmiştir. Ancak yapılan bir ön inceleme sonucunda, resmî olarak çok da bir şey yapılamayacağı anlaşılmıştır. Çünkü Rum Ortodoks çocuklarının okuldan alınıp alınmama konusunda maarif memurlarının bir yetkileri bulunmamaktaydı. Memurlar, Rum okullarındaki kitap ve ders programlarının içerikleriyle birlikte öğretmenlerin şهادetnamelerinin olup olmadığı hususunda bir denetim yapabilirlerdi. Ayrıca devletin kanunlarına aykırı bir durum gördükleri zaman, gelişmeleri hükümet aracılığıyla metropolit ve diğer lazım gelenlere ihtar mahiyetinde bildirebilirlerdi.⁷¹

Yazışmalara bakıldığında, devletin böyle bir karar alma sürecinde tarafların sosyal ve ekonomik gücünü de göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim çocuklarını Frerler okuluna gönderen muhaliflerin, hükümetin gözünde nüfuzu olan kişilerden ziyade daha çok basit esnaf takımından oldukları vurgusu önemlidir. Aslında belgelerin içeriğine bakıldığında Frerler okuluna daha önceden de Rum çocuklarının geldiği anlaşılmaktadır. Ancak öncekiler büyük bir grup halinde kayıt yapmamışlar ve tepkisel bir nedenden dolayı gelmemişlerdi. Bundan başka Frerler okulunda Trabzon'daki diğer Gayrimüslim unsurlardan olan Ermeni ve Katolik Ermenilerin de çocukları tedrisat görmekteydi.⁷²

a) Trabzon'daki Katolik Frerlerin Eğitim Kurumlarından Rum Ortodoksların Rahatsızlığı

Metropolit problemi nedeniyle iyice belirgin hale gelen Frerler Okulu konusunda Rum çocuklarının buraya gitmesinin yasaklanması için Rum Patrikhanesi, Osmanlı'dan yardım istemiştir. Osmanlı Devleti genel izlediği bir politikanın gereği olarak yabancı okulların kuruluşuna belli şartlar yerine getirildikten sonra izin vermişse de,⁷³ bu türden okullara Müslüman çocukların gitmesini hoş karşılamamıştır. Nitekim bunlardan biri de Katolik Frer okullarıdır. Örneğin, Kadıköy Moda'da bulunan Frerler okuluna Müslüman çocukların gittiği haber alındığında bunun engellenmesinin gerekliliği vurgulanmış,⁷⁴ ayrıca velilerin de bu konuda uyarılması istenmiştir.⁷⁵ Hatta Trabzon Vilayeti Mektubi Kâtibi Selahattin Efendi'nin Fransızca öğrenmek amacıyla Trabzon'daki Frerler okuluna gitme talebi de geri çevrilmiş ve Müslümanların katıyen Gayrimüslim bir okula devam edemeyeceği belirtilmiştir.⁷⁶

70 XIX. yüzyılın sonlarında Trabzon'da dört adet Rum okulunun bulunduğu salnamelerde zikredilmektedir. bkz. M. Emin Yolalıcı, "Maarif Salnamelerine Göre Trabzon Vilayeti'nde Eğitim ve Öğretim", s. 464

71 BOA, MF. MKT., 213/49, 19 Muharrem 1312/23 Temmuz 1894.

72 BOA, MF. MKT., 213/49, 19 Muharrem 1312/23 Temmuz 1894.

73 Örneğin, Trabzon'da oturan ve Fransız vatandaşı olan Madam Lui, kız ve erkek olmak üzere ilkököl seviyesinde bir okul açmak istemiş ve bununla ilgili olarak Fransız elçiliğinden de iltimasta bulunmuştur. Elçilik tarafından Hariciye Nezaretine başvurulduğunda ilgili nezaret, işin uygunluğunu Maarif Nezaretine sormuştur. Maarif Nezareti daha sonra verdiği cevapta, Türkçe dersinin zorunluluğundan bahsederek, yabancı okullarının açılması için gerekli olan padişah iradesi sağlandığı takdirde bir sıkıntı olmayacağından bahsetmiştir. Daha sonra, ders cetvelinde de Türkçe dersinin ilavesiyle birlikte istenilen şartlar yerine getirildiğinden okulun açılmasına izin verilmiştir. BOA, BEO., 1034/77527, 10 Cemâziyelâhir 1315/6 Kasım 1897; Y. A. RES., 96/23, 20 Cemâziyelâhir 1316/24 Eylül 1902.

74 BOA, MF. MKT., 943/20, 1 Cemâziyelâhir 1324/23 Temmuz 1906.

75 BOA, MF. MKT., 943/75, 6 Cemâziyelâhir 1324/28 Temmuz 1324.

76 BOA, MF. MKT., 1048/226, 17 Rebülevvel 1326/19 Nisan 1908.

Rum çocukların Frerler okuluna gidip gitmemesi konusu Müslümanlardan farklı bir hukukî konuyu arz ettiğinden hükümetin bu konudaki yaklaşımı da farklı olmuştur. Örneğin, Rum Patrikhanesi 1900 yılında hükümete gönderdiği bir yazısının içeriğinde, Trabzon'da hiç Katolik olmadığı halde Frer Karatin isimli Katolik rahipleri tarafından açılan yetimhaneye Rum çocuklarının gitmesini bir eğitim faaliyetinden ziyade bir misyonerlik faaliyeti çalışması olarak değerlendirmiştir. Patrikhaneye göre, Frerlerin amacı Rum çocukların yetim ve aciz olanlarını eğitip Katolik yapmaktır. Gelen şikâyet üzerine hükümet tarafından Trabzon yetkililerinden konuyla ilgili cevap vermesi istenilmiş ve şu soruların cevaplanması beklenilmiştir: “Frer mektebinin resmî ruhsatı var mıdır? Hangi tarihte kurulmuş ve kimin üzerine kayıtlıdır? Bu rahipler ecnebi mi yoksa Osmanlı tebaasından mıdır?”⁷⁷

Yukarıda zikredilen sorulara karşılık Trabzon Maarif Müdürlüğü yaptığı incelemenin sonucunda okulun, Trabzon Uzun Sokak'ta bulunduğu, Katolik çocukların eğitimi şartıyla izin verildiği ve Ovlın isimli kimse tarafından tesis edildiği ve 22 Nisan 1314/6 Mayıs 1898 tarihinde ruhsatının alındığı belirtilmiştir.⁷⁸ Ayrıca, Trabzon'da Katolik bir aile olmadığı halde Frerlerin amacının Rum çocuklarının Katolikliğe çevrileceği yönündeki Rum Patrikliği'nin iddiası hükümet tarafından doğrulanmamıştır. Yapılan incelemeler sonucunda, Trabzon'da yerli ve misafir epeyce bir Katolığın yaşadığı ve ayrıca okula Rumların yanında Ermenilerin de devam ettiği zikredilmiştir. İlâveten, konuyla ilgili yazılan yazıda, Rum ve Ermeni cemaatlerinin çocuklarının Frerler okuluna devamı için çocuğun velisi ve mensup olduğu cemaatin ruhanî reisi tarafından ruhsatname ibrazının şart koşulduğunun talimatlarda da zikredildiği belirtilmiştir.⁷⁹

Katolik Frerlerin eğitim kurumlarına çocuklarına gitmelerini engellemeye çalışan Rum cemaatinin eğitim yapısına bakıldığında, Trabzon'da yoğun eğitim faaliyetlerinin olduğu göze çarpar. Nitekim Tanzimat'ın getirdiği reformların Rumları kurumsal anlamda güçlendirdiği de önemli bir ayrıntıdır. Hatt-ı Şerifin ilanından kırk yıl kadar sonra Karadeniz bölgesinde bine yakın kilisenin yapılması bunun en önemli kanıtıdır.⁸⁰ Ayrıca Rumların Trabzon civarında sadece 36 köyde okulları bulunmayıp diğer tüm köylerde eğitim kurumları yer almaktaydı. 1778 yılında eğitim anlayışı modernize edilmiş bir koleje sahip olan Rumlar, ilerleyen yıllarda daha da gelişmiş okullar açmışlardır.⁸¹ Tanzimat reformlarının verdiği rahatlıktan da yararlanan Rumlar, okullarda eğitim açısından etnik milliyetçi ideolojiyi de aşlamışlardır.⁸² Rum cemaati bu anlamda çocuklarını Müslümanlarla aynı ortamda okutmak da istememişlerdir. Örneğin, 1883 yılında Trabzon'da Mekteb-i Sultani'nin programına eşdeğer bir okul açılması gündeme gelmişti. Masrafları da ekmek ve etin fiyatına yapılacak zamdan elde edilecek gelirle karşılanacaktı. Trabzon Belediyesi Meclis başkanı Mustafa Efendi ve Trabzon'daki ruhanî reislerin de yer aldığı komisyonun onayıyla böyle bir okulun kurulması prensipte anlaşılmıştı. Ancak daha sonra Trabzon metropoliti, Vali Sırrı Paşa'ya gelerek ekmeğe yapılacak zammın fukaraya ağır geleceğini dile getirmiştir. Buna karşılık vali ise; zammın hissedilmeyecek derecede bir oran olduğunu, ancak Rumların Müslümanlarla beraber eğitim görmek istemediklerine dair kendilerine duyum geldiğini söylemiştir. Valiye göre, Rumlar baştan böyle bir mektebi kabul etmeyeceklerini belirtselerdi, aidattan kendilerine ait olan hisse tefrik edilir ve bir dedikodu da olmazdı. Ancak Osmanlı Hükümeti mezhep ve millet ayırt etmeyerek bütün vatan evladına bir

77 BOA, MF. MKT., 511/9, 3 Rebiülevvel 1318 /1 Temmuz 1900.

78 BOA, MF. MKT., 511/9, 3 Rebiülevvel 1318 /1 Temmuz 1900.

79 BOA, DH.TMIK.M. 143/74, 12 Safer 1321/10 Mayıs 1903.

80 Sonyel, “Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri”, s. 346; Paschalis M. Kitromilides, “The Ecumenical Patriarchate”, *Orthodox Christianity And Nationalism In Nineteenth Century Southeastern Europe*, ed. Lucian N. Leustean, (New York: Fordham University Press, 2014), s. 31

81 Ömer Şen, *Trabzon Tarihi*, (Trabzon: Derya Kitabevi, 1998), s. 268-272.

82 Özgür Yılmaz, “Pontus Meselesinin Tarihsel Kökenleri: XIX. Yüzyılda Trabzon Rumları Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, 31 (2008), s. 178.

kardeş nazarıyla baktığı için aidatın taksim edilip her millet için ayrı birer mektep yapmalarını söylemesi uygun düşmezdi. Vali Sırrı Paşa bu gerekçeleri zikrederek metropolite şu sözleri söylemiştir: “Siz talip olursanız ben de ayırırım. Fakat siz talip olmadıkça ben ayıramam. Zira bakınız hükümet, maarif hususunda dahi Hıristiyanları Müslümanlardan ayrı tutuyor derler.”⁸³

Rumların Katolik misyon okullarından şikayetleri göz önünde bulundurulunca, Trabzon'daki Katolik ve Protestan misyonerlerin açtıkları okul ve diğer kurumlardaki başarılarının ne derece etkili olduğu akla gelmektedir. Nitekim belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Ermeni, Rum ve yerli Katoliklerin çocuklarının bu tür okullarda okudukları görülmekteyse de, Meşihat'ın 11 Temmuz 1900 tarihli yazısında, Trabzon'daki misyon faaliyetlerinin Osmanlı geneliyle karşılaştırıldığında çok da başarılı olmadığı dikkati çekmektedir. Nitekim ilgili yazıda Bursa, Ankara, Konya, Halep, Trabzon ve Şam gibi merkez vilayetlerde ve Kütahya, Tokat ve Kayseri gibi buna benzer yerlerde misyonerlerin başarılı olamadıklarının altı önemle çizilmektedir. Buna gerekçe olarak da sayılan bu yerlerde mevcut olan ulemanın, geçmişten beri gelen bir gelenekle medreselerde ilim tedris etmekte oldukları, dolayısıyla ecnebilerin iğfalatına daha uzak kaldıkları ve halkın daha bilinçli olduğu belirtilmektedir.⁸⁴

b) Sümela Manastırı'nda Yaşanan Problemler

Trabzon'daki Rum Ortodoks kilisesi denilince akla gelen dinî kurumlardan biri şüphesiz Sümela Manastırı'dır.⁸⁵ Bu manastır, Trabzon'da görev yapmış yabancı ve yerli yetkililerin ve seyyahların dikkatini çeken en önemli yerlerden biridir. Örneğin, Trabzon'da yöneticilik yapmış olan Ahmet Faik Hurşit Günday, Rus Çarlığı'nın Maçka'da bulunan manastırlara büyük yardımlar yaptığını ve Trabzonlu Rumların ileri gelenlerinin ise, vefatlarından sonra buradaki manastırlara büyük yardım vasiyetinde bulduklarını dile getirmektedir. Yine Günday'a göre Sümela Manastırı'nın da içerisinde yer aldığı Maçka Nahiyesi, Kudüs ve Aynaroz'dan sonra Ortodoksluk âleminde önemli bir yer teşkil etmektedir.⁸⁶ Sümela Manastırı'nın fizikî durumu ve oradaki keşişlerin yaşayışı ile ilgili ayrıntılı bilgi veren diğer önemli bir kişi de, 1840 yılında burayı ziyaret eden Alman tarihçi ve gezgin Fallmerayer'dir. Fallmerayer, Sümela Manastırı'ndaki din adamlarının en önemli kutsallık aracı olarak algıladıkları hatta daha da ötesi manastırın hazinesi olarak kabul ettikleri “Meryem ikonası”nın gerçekliğinin olmadığından bahseder. Ona göre, Lukas'ın elinden çıktığı söylenen bu ikona sayesinde papazlar Rusya, Tuna boyları ve Anadolu'nun içlerine kadar gezmekte ve topladıkları paralarla da geçimlerini sağlamaktaydı. Fallmerayer'in hatıratında dikkati çeken diğer bir nokta da manastıra gittiğinde kendisini Frenk olarak tanıttığını ve bununla da birçok kolaylık elde ettiğini belirtmesidir. Hatta “Grekler Frenklere karşı iyi davranırlar.” diye de bir genellemede

83 *Mektubat-ı Sırrı Paşa*, haz. Ahmet Karaçavuş, (Trabzon: Serander Yayınları, 2011), s. 134-139.

84 BOA, Yıldız Meşihat Dairesi Maruzatı (Y. PRK. MŞ.), 7/23, 13 Rebiülevvel 1318/11 Temmuz 1900.

85 Sümela Manastırı dinî bir mekân olmanın yanında Rum Ortodoks âleminde önemli sürgün yeri olarak da karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı'nın genelinde din adamlarının yaşadığı problemler nedeniyle Sümela Manastırı'na ceza olarak sürgün edilen Rum Ortodoks din adamları bulunmaktadır. Örneğin, Samako Metropolidi İğnatyos, Rum Ortodoks mezhebinin ayin kurallarına aykırı hareket ettiği gerekçesiyle metropolitlikten atılmış ve Sümela Manastırı'na sürgün edilmiştir. (bkz. BOA, C. ADL., 103/6207, 29 Şaban 1253/28 Kasım 1837). Buna benzer bir sürgün olayı da Cezayir-i Bahr-i Sefid'de görev yapan Rum din adamının Sümela Manastırı'na sürgününde yaşanmıştır. Din adamı Aylasto, konu ile ilgili olarak yazmış olduğu yazısında Rum Patrikhanesi'nin kendisi hakkındaki iddialarının doğru olmadığını belirtmiştir. Hükümet konu ile ilgili olarak Rum Patrikliği'nden bilgi isteğinden, Patriklik tarafından verilen cevabi yazıda sürgün gerekçeleri anlatılmıştır. Cevaba göre adı geçen din adamının zararı cemaatin yanı sıra ailesine bile dokunmaktadır. Dolayısıyla birkaç yerden sonra islah-ı nefis için Trabzon'a gönderilmiştir (bkz. BOA, HR. MKT., 95/86, 24 Rebiülevvel 1271/15 Aralık 1854).

86 *Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi* (1850-1950), haz. Mehmet Akif Bal, (Trabzon: abp yayınevi, 2004), s. 52. Nitekim konu ile ilgili olarak, Sümela Manastırı için ayrıca Rusya'dan yardım toplandığına dair Rusya'daki Osmanlı yetkililerinden devlete haberler gönderildiği arşiv belgelerinde geçmektedir. Bkz. BOA, Y.A.HUS., 347/24, 18 Ramazan 1313/3 Mart 1896.

bulunmaktadır.⁸⁷ Fallmerayer'in Greklerin Frenklere karşı iyi davranmalarını belirtmesi, Osmanlı coğrafyasındaki Frenk (Katolik)-Rum ilişkisinin tümüne bakıldığında genellemenin doğruluğu noktasında şüpheleri gidermemektedir.⁸⁸ Ancak Sümela Manastırı özelinde dinî ayın anlamında zaman zaman Katoliklere özenmelerin olduğu da dikkat çekmektedir. Örneğin, 1715 yılında Sümela Manastırı'nda görev yapan Abraham isimli din adamı Katolik ayınlarına tabi olduğundan Fener Rum patriğinin arzıyla görevinden azledilmiştir.⁸⁹

Sümela Manastırı'nın yönetimi konusunda da Rum Patrikhanesi ile manastır yetkilileri arasında problemlerin yaşandığı belgelerden anlaşılmaktadır. Yine böyle bir problem 1896 yılında meydana gelmişti. Problemin kaynağı ise Maçka'daki manastırlarla ilgili aıdat ve diğer bazı işlerle ilgili olarak teftiş meselesidir. Nitekim konuyla ilgili olarak İstanbul'daki Rum Patrikhanesi'nden Trabzon metropolitliğine bir tebligat gönderilmiştir. Ancak tebligatın gereğini yerine getirmek isteyen Trabzon metropolitliği yetkilileri, Maçka'daki manastır ruhbanlarının tepkisiyle karşılaşmışlardır. Kısa zaman içerisinde konunun büyümesi ve manastır rahiplerinin tepkisinin etraftaki köylere de yayılma durumu, Trabzon valisini endişelendirmiş ve durumun daha da kötüleşmemesi için Dâhiliye Nezaretine bir yazı göndermiştir. Valinin nezaretten en önemli istekleri arasında ise patrikhaneye konuyla ilgili etkili bir tebligatın yapılması hususudur. Valinin yazısı üzerine konu hükümet tarafından değerlendirilmiş ve Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu'ndan Trabzon Vilayetine gönderilen 30 Tışrini Evvel 1312/12 Aralık 1892 tarihli yazıda, metropolit hakkında Adliye ve Mezahib Nezareti ile haberleşme halinde olduğu ve neticenin bildirileceği belirtilmiştir. Ancak durum Trabzon'da aciliyet kesb ettiğinden Dâhiliye Nezaretine daha henüz bir cevap gelmemişken metropolitin Maçka'ya gitmekteki ısrarı ve bunun sakıncaları tekrar dile getirilmiştir. Adliye ve Mezahib Nezaretinin Dâhiliye Nezaretine vermiş olduğu cevap doğrultusunda Trabzon vilayetine gönderilen cevabî yazıda ise, Rum Patrikliği tarafından gönderilmiş olan metropolitin İstanbul'a getirileceği bildirilmiştir.⁹⁰

4) Rum Ermeni Tartışmaları

Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde Rumlarla Ermenilerin tartışmalar yaşadığı belgelerden anlaşılmaktadır. Özet olarak birkaçı üzerinde durulabilir. Örneğin, 1848'de İstanbul Topkapı'da Ermeni mezarlığına Rumlar tarafından müdahalede bulunulmuş ve bundan dolayı iki grup arasında tartışmalar yaşanmıştır.⁹¹ Yine İstanbul Kınalıada'da Rumlarla Ermeniler arasında arazi tartışması meydana gelmiştir.⁹² 1859'da Sivas'ta mezarlık konusunda bir anlaşmazlık söz konusu olmuş ve iki millet arasında mezarlığın paylaşılması istenmiştir.⁹³ Yine 1859'da Tekfurdağı'nda yaşanan bir problemde Surp Ohannes Kilisesi arsasının Rumların mı yoksa Ermenilerin mi olduğu üzerinde bir tartışma yaşanmıştır.⁹⁴ 1860'ta Kayseri'de kilise ve mezarlık konusunda anlaşmazlık yaşanmış ve yerelde mesele çözülemeyince çözüm için üst makamlara başvurulmuştur.⁹⁵

87 Anabasisisten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon, s. 111-113.

88 Ahmet Türkan, "Anahtarımı İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi", *Milel ve Nihal*, 10/2 (2013), s. 229-235; Richard Clogg, "The Greek Millet in the Ottoman Empire", *Christians And Jews In The Ottoman Empire*, ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis, (London: Holmes&Meier Publishers, 1982), Vol. I, s. 191.

89 BOA, İbnü'l-Emin Maliye (İE.ML.), 102/9635, 05 Zilhicce 1127/2 Aralık 1715.

90 BOA, DH.TMIK.M., 22/75, 11 Cemâziyelâhir 1314/17 Kasım 1896.

91 BOA, İ. HR., 44/2079, 12 Rebîulâhir 1264/18 Mart 1848.

92 BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Yazışmaları, (A. MKT. MVL.), 54/100, 23 Şevval 1268/10 Ağustos 1852; Meclis-i Vâlâ İradeleri (İ. MVL.), 240/8620, 3 Şevval 1268/21 Temmuz 1852.

93 BOA, A. MKT. UM., 366/16, 16 Muharrem 1276/15 Ağustos 1859.

94 BOA, A. MKT. UM., 369/49, 5 Rebîülevvel 1276/2 Ekim 1859.

95 BOA, Sadaret Divan (Beylikçi) Kalemi (A. DVN.), 152/85-2, 12 Zilkade 1276/1 Haziran 1860.

Yukarıda örneklerde zikredildiği üzere, aynı türden tartışmalar yakın tarih aralıklarında Trabzon'da yaşanmıştır. Trabzon'un Akçaabat kazasında yaşanan kilise anlaşmazlığı uzun müddet devletin başını ağrıtmıştır. Konuyla ilgili olarak Trabzon Rum metropoliti, 1859 yılında resmî yetkililere gönderdiği yazısında şu hususların altını çizmektedir:

Akçaabat'a bağlı Sera Deresi nahiyesindeki⁹⁶ Aya Kiryaki isimli kilise, Padişah II. Mehmet'ten beri kendilerine aittir. II. Mehmet, Trabzon'u Rum imparatorundan aldığı zaman, Müslümanların ihtiyacı olan Ayasofya ve Orta Hisar'daki Ayani gibi kiliseleri camiye çevirmiştir. Taşradakileri ise olduğu üzere bırakmıştır. Dolayısıyla taşradaki bir kiliseye sahip olduğunu söyleyen bir kişi, ya Fatih'in fermanını ya da Rum imparatorunun bir senedini göstermek zorundadırlar. Buna rağmen Ermeniler delilleri ortaya koymamanın aksine, kilisenin kendilerine ait olduğunu söylemektedirler. Ermeniler bununla da kalmayarak çevredeki köyden topladıkları dindaşlarıyla birlikte Aya Kiryaki Kilisesi'nde ayin yapan Rumlara saldırmışlar ve kilisenin papazını taşlamışlardır. Bir sonraki gün tekrar toplanarak bu defa da kapıyı koparıp atmışlardır. Sorunun halledilmesi noktasında girişimlerde bulunulmuşsa da sorun hali üzere kalmıştır. Ayrıca çözüm noktasında, muhatap olunacak piskoposları olmadığından köylülerle görüşülmüş, ancak onlara da bir laf anlatılamamıştır.⁹⁷

Rum metropolitinin kendi öykülerini anlatan yukarıdaki yazıdan birkaç gün sonra, bu defa da Trabzon Ermeni murahhasası resmî makamlara bir yazı göndermiştir. Ermeni murahhasası, Rum metropolitinin kilise meselesi ile ilgili yazdığı yazıdan bilgi sahibi olduğunu belirterek kendilerini şu şekilde savunmuştur:

Sera Deresi Ermeni mahallesinde bulunan Surp Karabet isimli kilise, Ermeni cemaatine aittir ve halen içerisinde Ermeniler tarafından ayin yapılmaktadır. Ermeni köylüler tarafından kilisenin tamirine ihtiyaç duyulduğu haberi kendilerine ulaştığında, konu resmî makamlara iletilmiştir. Bu anlamda tamir için devletten ruhsat alınması beklentisi içerisinde iken Rumlar, etraftaki köylerden insan toplayarak gizliiden kiliseye gelmişler ve bir kapı yapmışlardır. Kilisedeki Ermeni cemaati bu duruma şahit olduklarında ise, durumu kaza müdürüne haber vermiş ve onun huzurunda muhakeme edilmeyi istemişlerdir. Kaza müdürü, iki tarafı muhakeme ettiğinde, öncelikle Ermenileri haklı bulmuştur. Ancak buna rağmen Rumlar, yalan yanlış haberlerle durumu Trabzon metropolitine aktarmışlardır. Sonuçta kilise, kadimden beri kendilerine ait olup, bunun en bariz ispatı da içerisinde bulunan Ermeni mezarlığıdır.⁹⁸

Yukarıda iki dinî grubun liderlerinden gelen yazıların içeriğine bakıldığında, her bir grubun kendilerine ait olan dinî geleneklerini kadim bir zemine oturtmak istediği ve bununla da hak iddia ettiği görülmektedir. Aslında bu türden ihtilaflarla ilgili bir karşılaştırılma yapıldığında, Osmanlı'nın diğer vilayetlerinde cereyan eden cemaatler arası tartışmalarla birçok yönden benzeştiği de görülmektedir. Bunun en bariz örneklerinden biri, Kırım Savaşı öncesinde Kamame (Kıyamet) Kilisesi üzerinde Ortodoks ve Katoliklerin hak iddia etmeleridir.⁹⁹ İşte aynı türden bir problemle karşılaşan Trabzon'un yerel yöneticileri, sorunun çözümü noktasında bir takım tahkikat yaptırmış ve gelinen süreci şöyle özetlemişlerdir:

Sera Deresi'ndeki Ermeni mahallesinde bulunan kilise, uzun zamandan beri harap bir haldedir. Her sene haziran ayının sonunda ziyaret edilen kilise ile ilgili olarak, Rum ve Ermeniler tartışmalar yaşamaktadırlar. Nitekim yine aynı tartışmaların yaşanması ihtimal dâhilinde olduğundan, iki tarafın dinî liderlerinden gelen yazı üzerine, sorunun çözümü için dirayetli bir kişi olan Katolik Ermeni murahhasası arabulucu olarak görevlendirilmiştir. Murahhasa, konu üzerinde epey gayret

96 XIX. yüzyılın ortalarında, Sera Deresi nahiyesinde yer alan 12 köyde 363 hane bulunmaktadır. Hane sayısı ortalama 30 civarında olup, % 28'i Gayrimüslimlerden, % 72'si de Müslümanlardan oluşmaktadır. Bu oranın köyden köye değiştiği görülür. Örneğin, Fakalenza ve Karaman köylerinde hiç Gayrimüslim yokken, Kokona köyünün % 80'i Gayrimüslimdir. Serasor, Kalonya ve Mayer köylerinde Gayrimüslim oran % 30'lardadır. Geriye kalan diğer köylerde ise az sayıda bir Gayrimüslim nüfus yaşamaktadır. Sera Deresi'nin bağlı olduğu Akçaabat kazasında ise Gayrimüslim oran % 10, Müslüman oran ise % 90'dır. Necmettin Aygün, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Yapı", *Karadeniz Araştırmaları*, 5/7 (Bahar 2008), s. 82, 93; Abdullah Saydam, "XIX. Yüzyılda Reform İhtiyacının Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Akçaabat Kazası", *Osmanlı Araştırmaları*, 21, s. 169.

97 BOA, MVL., 590/28, 9 Şevval 1275/12 Mayıs 1859.

98 BOA, MVL., 590/28, 15 Şevval 1275/18 Mayıs 1859.

99 Ahmet Türkan, "Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi", s. 229-235

göstermişse de olumlu bir neticeye varılamamıştır. Bu arada iki tarafın da susturulması amacıyla, kilisenin ziyaret gününde Rumların ve Ermenilerin farklı günlerde gelmeleri gündeme gelmiştir.¹⁰⁰

Akçaabat'taki problem, Trabzon'daki dinî temsilciler tarafından İstanbul'daki Rum ve Ermeni Patrikhanelerine ulaştığında, onlar da Trabzon'daki dinî yetkililerden gelen yazı doğrultusunda durumu hükümete arz etmişlerdir. Rum Patriği Krilos. yazısında Trabzon Rum metropoliteninin dile getirdiği benzer meselelere değinmiştir. Bunun yanında, kilisenin inşa edildiği resmî belgeye ve içerisindeki Rumlara ait resim ve yazılara atıfta bulunarak kilisenin bariz bir şekilde kendilerine ait olduğunu vurgulamıştır. Patrik Krilos'a göre, Ermenilerin kilisenin yanındaki araziye satın alıp mezarlık yapmaları, kilisenin kendilerine ait olduğunu ispatlamaya yöneliktir. Dolayısıyla bu tür müdahaleler devlet tarafından önlenmeli ve Rumların huzursuzluğu giderilmelidir.¹⁰¹

Trabzon Akçaabat'taki tartışmalar genel anlamda bu tür problemlerle karşılaşıldığında, Osmanlı'nın çözüm noktasında takip ettiği hukukî süreci ve metodunu da yakından göstermektedir. Nitekim problem, ilk etapta yerelde çözülmeye çalışılmış ve farklı bir millet olan Katolik Ermeni murahhasasına arabulucuk rolü verilmiştir. Ancak onun uğraşlarına rağmen problemin çözülememesi ve yereldeki hukukî süreçlerin tükenmesi, üçayaktan oluşan bir yol haritasını gündeme getirmiştir. Birincisi, 24 Zilhicce 1255/28 Şubat 1840 tarihli Padişah iradesinin gereğidir. Bu iradeye göre, “ Osmanlı tebaasından herhangi bir milletin ayinlerine dair aralarında bir tartışma meydana gelirse, iki milletin patrikleri mevcut olmak üzere durum, Meclis-i Valay-ı Ahkâm-ı Adliye'ye havale olunacak veya oradan tayin edilecek kişiler nezdinde muhakeme yapılarak tartışma bir çözüme kavuşturulacaktır.” İkincisi, Meclis-i Valay-ı Ahkâm-ı Adliye'den tayin edilecek olan zevattan teşkil edilecek bir komisyonda görülmesiydi. Üçüncüsü ise, konunun yine mahalline havale edilerek muhakeme edilmesi idi.¹⁰²

Birbirini izleyen tüm bu gelişmelerden sonra, 1859'da Sadaret'ten gönderilen yazıyla, meselenin tekrar Trabzon'daki mahallinde görüşülmesi ve burada muhakemenin yapılması gerektiği belirtilmiştir. Sadaret'e göre, konu Meclis-i Valay-ı Ahkâm-ı Adliye'ye havale edilmişti. Yazıların içeriği burada görüşüldüğünde hem içerisinde Rumlara ait resimler bulunduğu yönündeki Rumların, hem de Ermenilerin içerisinde mezarlık olması dolayısıyla kendilerinin olduğunu iddia ettikleri kiliselerin gerçek sahibi için yerinde bir inceleme yapılması gerekliydi. Dolayısıyla öncelikle kilise içerisinde bulunan âsâr-ı atika, kilise çanı ve tasvirler incelenmelidir. Kilisenin tamiri için zamanında verilmiş bir padişah iradesi olma ihtimali dolayısıyla mahkeme sicilleri kontrol edilmelidir. Hem Ermenilerden hem de Rumlardan gelen yazılarda kilisenin kendilerine ait olduğuna dair bir senet ortaya konulmadığından öncelikle ellerinde bir senet olup olmadığı kendilerine sorulmalıdır. Gerçek bir senet ibraz ettikleri takdirde, ona itibar edilmelidir. Aksi takdirde mahkeme sicillerinin yanında kilisenin sınırlarına, içerisindeki eser ve tasvirlere bakılmalı ve Müslümanlardan yaşlı olan kimselerin görüşüne başvurulmalıdır. Onlardan alınacak malumat doğrultusunda iki tarafın vekillerinin de hazır olduğu Trabzon Meclis-i Kebîr'inde durum görüşülmelidir.¹⁰³

Yukarıdaki tartışmalara bakıldığında hem Ermeniler hem de Rumlar kilise üzerindeki iddialarını bir takım delillerle ispatlamaya çalışmaktadır. Buna karşılık Osmanlı Hükümetinin ise, cemaat liderlerinden ve yerel yöneticilerden aldığı bilgiler doğrultusunda hukukî süreci de işleterek geniş katılımlı bir çözüm aradığı görülmektedir.

100 BOA, MVL., 590/28, 25 Safer 1275/4 Ekim 1858.

101 BOA, MVL., 590/28, 14 Muharrem 1276/13 Ağustos 1859.

102 BOA, MVL., 590/28.

103 BOA, A. MKT. UM., 374/23, 2 Rebûlâhîr 1276/29 Ekim 1859.

Sonuç

Osmanlı topraklarında XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Katoliklerin ve XIX. yüzyılın başlarından itibaren Protestanların misyon faaliyetleri en çok Ermenileri etkilemiştir. Bu etkinin Trabzon özelinde de yaşandığı anlaşılmaktadır. Hem Katolik hem de Protestan olan Ermeniler, cemaatleri ile problem yaşamışlardır. Kısa süre önce Ermeni Kilisesi'nden ayrılmış olan Katolik Ermenilerin de Papa yanlısı ve karşıtı gibi gruplaşmalarından dolayı Trabzon'da tartışmalar yaşanmıştır. Hatta durumun sakinleşmesi için Trabzon valisi Katolik Ermeni Kilisesi'ni kapatmış ve bir müddet kilisenin anahtarını makamında saklamıştır. Yabancı misyon faaliyetlerine Rum cemaatinin daha dirençli olduğu bir gerçektir. Trabzon'daki Rum Ortodoksların dinî yetkilileri, cemaatlerinin çocuklarından bazılarının özellikle Fransa himayesindeki Katolik Frerler okuluna gitmesinden rahatsız olmuştur. Hatta meseleyi Katolik misyonerliğine indirgeyerek buna engel olunmasına dair Osmanlı'dan yardım da istemişlerdir. Osmanlı Hükümeti ise gelen şikâyet doğrultusunda Rumların iddialarının doğruluk derecesini araştırıp soruna çözüm bulmaya çalışmıştır. Ancak Rum çocuklarının Müslümanlarla beraber eğitim görmeleri için gösterilen çabalar da Rum dinî yetkilileri tarafından olumlu bir karşılık bulmamıştır. Nitekim Trabzon Valisi Sırrı Paşa'nın Mekteb-i Sultani'ye benzer bir müfredatla Müslim-Gayrimüslim çocukların beraber eğitim göreceği bir kurum açma teşebbüsü Rum metropolitinin engeline takılmıştır. Trabzon'daki Rumların Protestanlarla ihtilafları değerlendirildiğinde ise, sorunun nüfusun yoğunluğu ile de doğru orantılı olarak daha çok Ordu'da yoğunlaştığı görülmektedir. Diğer taraftan Rumlarla Ermenilerin en dikkat çekici ihtilafları ise Akçaabat ilçesindeki bir kilise meselesidir. Bu kilisedeki sorun, özel olarak değerlendirilecek olsa bile bu tür problemler karşısında Osmanlı'nın izlediği siyasî ve hukukî süreçlerin bilinmesi açısından genel sayılabilecek önemli detayları içerdiği de bir gerçektir. Nitekim Akçaabat'taki kilise üzerinde hak iddia eden bölgedeki Rum ve Ermenilerin ortaya koyduğu deliller, İstanbul'daki patrikhanelerin bu delilleri ne derece savundukları ve devlet tarafından bu delillerin ne kadar tutarlı bulunulduğu ve ara bir çözüm noktasında Katolik dini yetkililerinden birinin bilirkişi olarak görevlendirilmesi gibi hususlar devletin soruna yaklaşımı ve takip ettiği yöntem açısından önemlidir. Sonuç olarak, Trabzon'daki Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki problemlerin Osmanlı'nın diğer bölgelerinde yaşayan Gayrimüslimlerin problemine benzer ya da farklı yönlerinin olduğu görülmektedir. Söylenebilecek en önemli ortak nokta ise, cemaatler arasında çoğu zaman dinî olarak gözükken sorunun devlet tarafından mezhep serbestliği ve kamu düzeni çerçevesinde ele alındığıdır.

Kaynakça

- Abdullah Saydam, "XIX. Yüzyılda Reform İhtiyacının Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Akçaabad Kazası", *Osmanlı Araştırmaları*.
- Anabasisten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon, haz. Veysel Usta, (Trabzon: Serander Yayınları, 1999).
- Aygün, Necmettin, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Yapı", *Karadeniz Araştırmaları*, 5/7, (Bahar 2008).
- Barton, James L., *Amerikan Misyoner Heyeti Sekreterinin Hatıraları Türkiyede Gündoğumu*, çev. Zekeriya Başkal, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010).
- Bozkurt, Gülnihal, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996).
- Clogg, Richard, "The Greek Millet in the Ottoman Empire", *Christians And Jews In The Ottoman Empire*, ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis, (London: Holmes&Meier Publishers, 1982), Vol. I.
- Cox, Samuel Sullivan, *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları 1885-1887*, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010).
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev. Osman Akınhay, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 1997).
- , Roderic, "Osmanlı Türkiye'sinde Batılı Eğitim," *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Mehmet Seyitdanlıoğlu, ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012).
- Dwight, H.G.O., *Christianity In Turkey -A Narrative In The Protestant Reformation In The Armenian Church-*, (London: James Nisbet And Co., 1854).
- Frazer, Charles A., *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, çev. Cemile Erdek, (İstanbul: Küre Yayınları, 2009).
- Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1850-1950)*, haz. Mehmet Akif Bal, (Trabzon: abp yayınevi, 2004).
- İnalçık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012).
- Karaçavuş, Ahmet, "XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler 6-8 Kasım 1998*, (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1999).
- Karpat, Kemal, "Milletes and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", *Christians And Jews In The Ottoman Empire*, ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis, (London: Holmes&Meier Publishers, 1982), Vol. I.
- Kitromilides, Paschalis M., "The Ecumenical Patriarchate", *Orthodox Christianity And Nationalism In Nineteenth Century Southeastern Europe*, ed. Lucian N. Leustean, (New York: Fordham Universtiy Press, 2014).
- Küçük, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012).
- Küçük, Mehmet Alparlan, *Türkiye Protestan Ermenileri*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2009).
- Mektubat-ı Sırrı Paşa*, haz. Ahmet Karaçavuş, (Trabzon: Serander Yayınları, 2011).
- Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, çev. Ali Sunata Kırım, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007).
- Noviçev, A. D., "1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları", çev. Darhan Hıdralı, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012).
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Alkım Yayınları, 2006).
- Saydam, Abdullah, "Trabzon Şeriye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler Ve Mezhep Değiştirme Yasağı", *Tarih ve Toplum*, (2000).
- Selaheddin, Mehmed, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasisesi*, (İstanbul: Âlem Matbaası, 1306/1888-1889).
- Shahan, Thomas J., *Asia Minor; The Catholic Encyclopedia*, ed. Charles G. Herbermann, online edition copyright, (2005), Vol. I.
- Sonyel, Salahi R., "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994).
- Stamatopoulos, Dimitrios, "From Millets to Minorities in the 19th-Century Ottoman Empire: an Ambiguous Modernization", *Citizenship in Historical Perspectives*, (Florence: Pisa University Press, 2006).
- , Dimitrios, "Orthodox Ecumenicity And The Bulgarian Schism", *Études Balkaniques*, ed. Yura Konstantinova,

(Sofia: Institut d'Études balkaniques & Centre de Thracologie, 2015).

Şen, Ömer, *Trabzon Tarihi*, (Trabzon: Derya Kitabevi, 1998)

Taşkın, Ünal, "1317 (1899-1900) Maarif Salnamesine Göre Trabzon Vilayeti'nde Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/7 (2009).

Turan, Ömer, "Amerikan Misyonerlerinden E. Simith ve H. G. O. Dwigth'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, c. II, II. Kısım, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2005).

Turgay, A. Ünver, "Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", *Christians And Jews In The Ottoman Empire*, ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis, (London: Holmes&Meier Publishers, 1982), Vol. I.

Türkan, Ahmet, "Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi", *Milel ve Nihal*, 10/2 (2013).

-----, Ahmet, "İstanbul Ermenilerinin Dini, Toplumsal ve Kurumsal Problemleri: Mezarlıklar Sorunu (19. YY)", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 21, (2012).

-----, Ahmet, "İstanbul'daki Katolik Ermeni Gruplarının Problemleri ve Papalığın Müdahaleleri (19. yy.)", *History Studies*, 4/2 (2012).

-----, Ahmet, "Tanzimat'tan Sonra (1839) Kütahya'daki Hıristiyanların Dinî-İdari Durumları Ve Yaşadıkları Tartışmalı Meseleler, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (Kütahya Özel Sayısı), (2014).

-----, Ahmet, *Osmanlı'da Kripto Hıristiyanlar*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012).

Usta, Veysel; Okur, Mehmet, "Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme", *History Studies*, 1/1, (2009).

Yılmaz, Özgür, "Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)", Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Trabzon: 2006).

-----, Özgür, "Pontus Meselesinin Tarihsel Kökenleri: XIX. Yüzyılda Trabzon Rumları Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, 31 (2008).

-----, Özgür, "XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bakış", *OTAM* (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), 21 (2007).

Yolalıcı, Mehmet Emin, "Maarif Salnamelerine Göre Trabzon Vilayetinde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *OTAM*, 5 (1994).

Arşiv Belgeleri

Babiâli Evrak Odası (BEO.) 79/90; (BEO.) 413/30948; (BEO.) 407 /30474; (BEO.) 414/31042; (BEO.) 1034/77527.

Babialı Sadaret Mühimme Kalemi, (A. DVN.MHM.) 8/60.

Cevdet Adliye (C. ADL.) 13/844; (C. ADL.) 32/1894; (C. ADL.) 103/6207.

Cevdet Hariciye (C. HR.) 83/4111.

Cevdet Maarif (C. MF.) 84/4193.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT.) 8/46; 97/4; (DH. MKT.) 124/8; (DH. MKT.) 173/17; (DH. MKT.) 1422/15; (DH. MKT.) 1576/65; (DH. MKT.) 1830/94; (DH. MKT.) 1857/37; (DH. MKT.)1873/33; (DH. MKT.) 2057/102.

Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M.) 22/75; (DH.TMIK.M.) 133/33; (DH.TMIK.M.) 143/74.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR. MKT.) 13 /18; (HR. MKT.) 33/5; (HR. MKT.) 43/11; (HR. MKT.) 95/86; (HR. MKT.) 140/21; (HR. MKT.) 145/96; (HR. MKT.) 282/93; (HR. MKT.) 288/46; (HR. MKT.) 317/16; (HR. MKT.) 335/41.

Hariciye Nezareti Siyasî (HR. SYS.) 1782/4.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.) 145/27; (HR. TO.) 283/55; (HR. TO.) 537/91.

İbnü'l-Emin Maliye (İE.ML.), 102/9635.

İrade Hariciye (İ. HR.) 44/2079; (İ. HR.) 200/11396.

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT.) 131/79; (MF. MKT.) 213/49; (MF. MKT.) 943/20; (MF. MKT.) 943/75; (MF. MKT.) 1048/226; (MF. MKT.) 511/9.

Meclis-i Mahsus İradeleri (İ. MMS.) 78/2277.

Meclis-i Vâlâ İradeleri (İ. MVL.), 240/8620.

Meclis-i Vâlâ Riyaseti (MVL.) 569/66; (MVL.) 590/28.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.) 79/90; (MV.) 84/88.

Sadaret Divan (Beylikçi) Kalemi (A. DVN.), 152/85-2.

Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Yazışmaları, (A. MKT. MVL.), 54/100.

Ahmet Türkan

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (A.MKT. MHM.), 677/31; (A.MKT. MHM.) 700/22.

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları (A. MKT. UM.) 83/75; (A. MKT. UM.) 366/16; (A. MKT. UM.) 369/49; (A. MKT. UM.) 374/23.

Şuray-ı Devlet (ŞD.) 1856/2; (ŞD.) 2647/5.

Yıldız Meşihat Dairesi Maruzatı (Y. PRK. MŞ.) 7/23.

Yıldız Sadaret Hususî Maruzat (Y. A. HUS.) 201/9; (Y. A. HUS.) 201/22; (Y. A. HUS.) 347/24.

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat (Y. A. RES.) 83/78; (Y. A. RES.) 96/23.

Gazeteler

Basiret gazetesi, 23 Receb 1291.

Diyojen dergisi, 12 Rebîülâhir 1288.

Sabah gazetesi, 4 Rebîülâhir 1308; Sabah gazetesi, 29 Rebîülâhir 1293; Sabah gazetesi, 29 Şaban 1308; Sabah gazetesi, 14 Şevval 1309.

Şark gazetesi, 8 Zilhicce 1291.

Kütüphane Nadir Eserler

Taksim Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet tasnifi, no. 1591.